



## **Dziewczęta i przemoc – przegląd polskiej literatury fachowej**

*Ewa Kania-Łuczak*

W ramach realizacji projektu DAPHNE III „*Dziewczęta stosujące przemoc – interwencje i prewencja*” Polskie Stowarzyszenie Edukacji Prawnej zostało poproszone o zbadanie, jak problem przemocy i agresji wśród dziewcząt w wieku 10–19 lat jest opisywany w polskiej literaturze specjalistycznej i w prasie.

Niniejsze opracowanie stanowi rezultat przeprowadzonej analizy. Naszym zadaniem było przygotowanie pracy opisowej, tym samym Czytelnik/czka nie doszuka się w tym dokumencie polemiki z wnioskami wysuwanymi przez Autorów, których badania, opinie i poglądy przytaczamy.

**Dziewczynki coraz częściej sięgają po przemoc fizyczną i są coraz bardziej brutalne– taki obraz przedstawiają media. W polskiej literaturze fachowej nie brakuje autorów, zgadzających się z tą tezą. Co zadziwiająco badacze od lat wskazują na te same przyczyny przemocy.**

### **Katalizatory przemocy**

W literaturze zwraca się uwagę na wzrost zachowań dewiacyjnych dziewcząt. Zdaniem części badaczy dokonywane przez nie czyny coraz częściej wiążą się z użyciem przemocy i są coraz bardziej brutalne (Biel s. 69, Woźniakowska-Fajst s. 45, Rode s. 85, Cudak s. 76).

Przyczyny takiego stanu rzeczy upatrywane są w: 1) cechach osobowościowych dziewcząt (niskiej samoocenie, nieprzystosowaniu społecznym, wysokim poziomie lęku, zanizonym poziomie empatii), 2) niekorzystnym środowisku rodzinnym (niepełnej rodzinie, rodzicach borykających się z alkoholizmem, bezrobociem), 3) destrukcyjnym wpływie grupy rówieśniczej.

Podkreślenia wymaga fakt, że w Polsce badania skali stosowania przemocy przez dziewczęta przeprowadzono na ściśle wyselekcjonowanej grupie – były to bowiem dziewczynki, które za popełnione czyny, stanęły przed sądem (Baździrowska-Masłowska, Rode, Biel, Woźniakowska-Fajst). Nie badano natomiast osobowości dziewcząt, które wprawdzie stosują przemoc, lecz których działalność nie była rozpoznawana przez organy wymiaru sprawiedliwości.

### **Cechy dziewcząt stosujących przemoc**

Dziewczęta, które za popełnione czyny trafiają do zakładów poprawczych, cechują się wyższym poziomem agresji niż te niekarane (Rode s. 88, Biel s. 451). Wykazują przy tym niższą samoocenę i niższy poziom samoakceptacji. Związane są z tym brak wiary w siebie oraz poczucie niemożności dorównania wzorcom. Badacze zauważają, że dziewczynki te mają obniżony poziom oczekiwań, co do skutków własnego działania (Rode, s. 92, Maciaszczyk s. 106). Wskazują również, że z wysokim poziomem agresji nieletnich dziewcząt współgra zewnętrzna lokalizacja kontroli oraz ich niski poziom empatii (Biel s. 452). Zdaniem niektórych badaczy przemoc stosowana przez dziewczęta może być również efektem tego, że nie posiadają one żadnej innej strategii radzenia sobie z emocjami w sytuacjach stresowych (Rode s. 93, Woźniakowska-Fajst s. 311).

Dziewczęta, które weszły w konflikt z prawem, inaczej podchodzą też do kwestii nietykalności osobistej i majątkowej. A. Fidelus stwierdziła, że w przeciwieństwie do ich niekaranych rówieśnic, na pytanie, jak postąpić wobec kogoś, kto pobił człowieka, proponowały one by takiej osoby w ogóle nie karać. Niewiele spośród nich zaproponowało za popełnienie tego czynu karę więzienia. Zdaniem badaczki świadczy to o mniejszym poszanowaniu przez tę grupę nietykalności osobistej innej osoby (Fidelus s. 95).

W literaturze fachowej wskazuje się również, że wpływ na popełnienie przez dziewczęta przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu mają również zaburzenia osobowości. Badając grupę młodocianych sprawców zabójstw, Baździrowska-Masłowska stwierdziła występowanie takich zaburzeń u prawie 90% z nich, przy czym u dziewcząt diagnozowano je znacznie rzadziej niż u chłopców – u 42% spośród kobiet zaburzeń osobowości nie stwierdzono, głębokie zaburzenia stwierdzono zaś u 28,6 % kobiet (Baździrowska-Masłowska, s. 83- 84). Badaczka zauważyła również, że młodociani sprawcy zabójstw cechują się niższym poziomem inteligencji niż młodociani sprawcy innych przestępstw.

Mieszczący się w normie poziom umysłowy miało zaledwie 35% zabójczyń, 35,7% badanych kobiet wykazywało obniżony poziom umysłowy, w przypadku 28% z nich stan umysłowy wskazywał na niedorozwój umysłowy lekkiego stopnia, za nieprzystosowane w stopniu znacznym uznano zaś 26,7% z nich (Baździrowska-Masłowska s. 80). Wśród badanej grupy znalazły się także osoby uprzednio karane albo mające sprawy w sądzie dla nieletnich, osoby prostytuujące się, uzależnione od alkoholu lub narkotyków (Baździrowska-Masłowska s. 108-109).

## **Media a przemoc dziewcząt**

W przekonaniu badaczy media chętniej opisują przypadki przemocy dokonywane przez dziewczynki niż przez ich rówieśników płci przeciwnej (Woźniakowska-Fajst s. 67). Zdaniem D. Woźniakowskiej-Fajst wynika to z faktu, że nastoletnia przestępczyni łamie dwa stereotypy: „porządnej kobiety” i „posłusznego dziecka” (Woźniakowska-Fajst, s. 70).

I. Desperak zauważa natomiast, że media w opisywaniu i traktowaniu przestępczości kobiet i dziewcząt stosują podwójny standard. Jej zdaniem agresja mężczyzn jest akceptowana, traktuje się ją wręcz jak cechę pożądaną. Występowanie agresji u kobiet postrzega się natomiast jako sprzeczną z ich naturą. Dlatego też kobieta (dziewczynka) w kontekście stosowania przemocy fizycznej – o ile nie jest ofiarą – jest ukazywana jako oderwana od swej natury i niekobieca, niehonorowa, kierująca się rozumem i wyrachowaniem (Desperak s. 46-48).

Dziennikarze relacjonujący przebieg wydarzeń w sprawach o przestępstwa z użyciem przemocy, w które były zaangażowane kobiety, częściej też niż w przypadku mężczyzn przedstawiają je jako osoby, które mają problemy emocjonalne lub chore psychicznie. Zdaniem D. Woźniakowskiej-Fajst w sytuacji, gdy czyn jest popełniony przez osoby różnej płci, media częściej koncentrują się na domniemanej sprawczyni (bądź sprawczyńach). Częściej też podkreślają jej (ich) rolę i relacjonują zachowanie zarówno w czasie popełniania przestępstwa, jak i podczas rozprawy (Woźniakowska-Fajst s. 67).

Zauważalne jest również zjawisko „monsteryzacji” kobiet w środkach masowego przekazu. Na kwestię tę zwróciła uwagę I. Desperak, stwierdzając, że sprawczynie przemocy są przedstawiane w mediach jako potwory. Ich czyny są zaś ukazywane jako skrajnie patologiczne i niemożliwe do wytłumaczenia, czy usprawiedliwienia. Zdaniem badaczki kobiety uwikłane w zabójstwo są niejednokrotnie prezentowane jako zimne manipulatorki,

natomiast sprawcy mężczyźni przedstawiani raczej jako bezwolne narzędzie w ich rękach (Desperak s. 48 i 51).

Analiza artykułów publikowanych w mediach elektronicznych pokazuje, że dziewczęta stosujące przemoc są opisywane jako bezrefleksyjne, niewychowane, pozbawione wzorców, wulgarne w ubiorze i w zachowaniu. Niejednokrotnie za pogarszające się zachowanie dziewcząt obwinia się źle definiowane równouprawnienie tj. przejmowanie przez dziewczęta chłopięcych zachowań – w uproszczeniu: skoro chłopiec może, to dziewczynka też (Drzewiecki, Gmiterek-Zabłocka, Grzelka, Piątkowska).

### **Badania na temat zachowań przemocowych wśród dziewcząt**

Problem przemocy stosowanej przez dziewczęta jest różnie opisywany w zależności od gałęzi nauki, która się nim zajmuje. W kryminologii postrzega się go z perspektywy problemu przestępczości kobiet (Woźniakowska-Fajst) albo nieletnich (Kossowska, Bażdzmirowska-Masłowska, Dzeduszyński, Kołakowska-Przełomiec & Wójcik, Batawia, Gierowski, Stańdo-Kawecka). Kwestii tej nie rozpatruje się poza wyodrębnionymi kategoriami. W psychologii przemoc dziewcząt postrzega się natomiast w kontekście szkolnym – jako zjawisko występującego w szkole (Siudem, Walc, Solak, Surzykiewicz). Bardzo nieliczne są opracowania poświęcone ściśle agresywnym zachowaniom dziewcząt jako takim (Woźniakowska-Fajst, Biel, Fidelus, Raj, Cudak, Rode).

W literaturze niejednokrotnie podkreśla się, że przekonanie o mniejszej agresywności dziewcząt jest błędem. W badaniach typu *self-report* przeprowadzonych przez W. Walc wśród młodzieży licealnej ponad połowa badanych dziewcząt przyznała się do stosowania przemocy fizycznej wobec rodzeństwa (Walc s. 191) . W stosunku do kolegów przemoc stosowała już tylko co czwarta dziewczynka, wobec nieznanych rówieśników zaś mniej niż co dziesiąta (8,16% badanych dziewcząt).

J. Gierowski stwierdza natomiast, że w porównaniu z chłopcami dziewczęta ujawniają częściej negatywne nastawienie do ludzi. Zdaniem badacza częściej mają też poczucie krzywdy i niesprawiedliwości (wrogość), łatwiej reagują gniewnym pobudzeniem. Zdaniem tego badacza do czynnej, otwartej, fizycznej agresji dochodzi u nich tak samo często jak u chłopców (Gierowski s. 49).

W literaturze przeważa jednak pogląd, że przy porównaniu nasilenia oraz form agresji nieletnich chłopców i dziewcząt, te ostatnie przejawiają mniej agresji fizycznej, więcej natomiast tzw. agresji pośredniej, stosując np. manipulacje, psychiczne ranienie, plotki. (Raj s. 71, Stańdo-Kawecka s. 105, Kossowska s. 219, Stadnik & Wójtewicz s. 141-142, Rode s. 89, Surzykiewicz s. 279, Różańska-Kowal s. 104). K. Biel zwraca uwagę, że agresja stosowana przez dziewczęta, nie wyrażana wprost, może być prekursorem zarówno agresji fizycznej, jak i przemocy (Biel s. 417).

Zauważalny jest wzrost przestępczości dziewcząt związanej z użyciem przemocy (Biel s. 69, Woźniakowska s. 45, Rode s. 85, Cudak s. 76, Kossowska s. 219, Maciaszczyk s. 109). K. Biel wskazuje, że przestępstwa gwałtowne dokonywane są głównie na rówieśnikach, co świadczy o trudnościach w radzeniu sobie w sytuacjach stresogennych. Do podobnego wniosku doszła D. Woźniakowska, jako inne motywy popełniania przestępstw przeciwko życiu i zdrowiu podając: zemstę, kłótnię między sprawczynią a ofiarą, popełnienie czynu przez solidarność z koleżanką (Woźniakowska s. 385). Zdaniem S. Cudaka zachowania dewiacyjne nieletnich dziewcząt wynikają z nudy, szukania przeżyć emocjonalnych, obniżonego poziomu samooceny, braku nastawień prospołecznych (Cudak s. 76).

G. Kudlak i Z. Majchrzyk podkreślają, że przemoc pojawia się obecnie zarówno wśród „grzecznych”, „kulturalnych”, jak i „niegrzecznych” i „niekulturalnych” nieletnich. Zdaniem badaczy można ją obserwować nie tylko w środowiskach patologicznych ale i w elitarnych liceach oraz na uczelniach wyższych. Ich zdaniem wynika to z faktu, że rozpadowi uległy niewidzialne sieci kontroli będące składnikiem socjalizacji dzieci i młodzieży. Dodatkowo w dzisiejszych czasach rodzice często nie dorośli do wychowywania swoich dzieci albo nie chcą bądź nie potrafią tego robić (Kudlak & Majchrzyk s. 79–100).

## **Rodzina**

Przeprowadzone w Polsce badania eksponują silny związek pomiędzy dysfunkcjonalnością środowiska rodzinnego, wpływem grupy rówieśniczej i niepowodzeniami szkolnych na zachowania dewiacyjne nieletnich dziewcząt. Środowisko nieletnich przestępczyń badała m.in. I. Budrewicz. Jej zdaniem czynnikami sprzyjającymi zachowaniom dewiacyjnym nieletnich dziewcząt były między innymi:

- 1) patologia rodziny przejawiająca się w takich zachowaniach jak alkoholizm rodziców (szczególnie ojców), narkomania czy prostytutka,
- 2) zaburzenia związków formalnych rodziny (rodziny niepełne, rozbite itp.),
- 3) słaba więź uczuciowa i związki emocjonalne z rodzicami, szczególnie z matką, a także
- 4) niewłaściwe postawy wychowawcze rodziców, m.in. niekonsekwentny styl wychowania, nieprawidłowe nagradzanie czy stosowanie surowych kar (Budrewicz s. 175).

Z badań przeprowadzonych przez K. Biela wynika, że rodzice nastoletnich przestępczyn mają zazwyczaj niskie wykształcenie. Prawie połowa matek nastoletnich przestępczyn legitymuje się wykształceniem podstawowym i zawodowym, niewiele, bo 1,3% procent posiada zaś wykształcenie wyższe. 37% ojców posiada wykształcenie podstawowe, 50% wykształcenie zawodowe, 11,1% wykształcenie średnie, zaledwie 1,1% z nich legitymuje się wykształceniem wyższym (Biel s. 328-329).

Rodzice dziewcząt wchodzących w konflikt z prawem, to w sporej części osoby bezrobotne (44,2 % matek, 44,4% ojców). Jeśli pracują, to wykonują prace jako robotnicy wykwalifikowani lub niewykwalifikowani (Biel s. 330). Podobne proporcje wynikają z badań D. Woźniakowskiej-Fajst (s. 231-232) i K. Baǳdzirowskiej-Masłowskiej (s. 50-53)

Znamienne jest, że problem alkoholizmu dotyka 75% rodzin dziewcząt badanych przez K. Biela. Wysoki jest również wskaźnik przestępczości rodziców tych dziewcząt. W prawie połowie rodzin ojciec dziewczynki miał konflikt z prawem (Biel s. 335). Na problem alkoholizmu wskazuje też D. Woźniakowska-Fajst (s. 314), K. Baǳdzirowska-Masłowska (s. 63-64) i A. Solak (s. 78)

Analiza związków interpersonalnych dowodzi, że w 70% rodzin badanych dziewcząt relacje między ich członkami są w jakiś sposób zaburzone, najczęściej z powodu częstych konfliktów, kłótni, bójek i awantur (Biel s. 346). Zdaniem badacza niepokojącym zjawiskiem jest występowanie braku autorytetu wychowawczego obojga rodziców. Sytuacja taka panowała w ponad połowie (54%) rodzin badanych dziewcząt (tamże).

Innym czynnikiem mającym wpływ na zachowania przemocowe dziewcząt jest niewłaściwe ich wychowanie. Na tę kwestię zwraca uwagę M. Noszczyk-Bernasiewicz

(s. 164). K. Biel zaznacza, że rodzice dziewcząt, które stosują przemoc, wychowują je niekonsekwentnie – aż w połowie z badanych rodzin występowała zmienność i przypadkowość oddziaływania na dziecko (Biel s. 355).

Z badań przeprowadzonych przez D. Woźniakowskiej-Fajst wynika ponadto, że nastoletnie agresorki są nieco częściej wychowywane przez samotne matki bądź przez matki i ojczymów. Matki miały często negatywną opinię, posiadały także ograniczoną władzę rodzicielską (Woźniakowskiej-Fajst s. 314). Na podobną zależność wskazuje K. Baǳimirowska-Masłowska, która prowadziła badania w grupie młodocianych sprawców zabójstw. Badaczka stwierdziła, że młodociane kobiety wychowywały się często w rodzinach, gdzie panowały niewłaściwe relacje z matkami. Relacje te były w dużej mierze wynikiem niewłaściwego stosunku matek do córek i niewydolności wychowawczej samych matek, nie radzących sobie z własnymi problemami (Baǳimirowska-Masłowska s. 58).

A. Siudem (s. 72) i J. Moleda (s. 511) także zwracają uwagę na dorastanie dziewcząt w niewłaściwej atmosferze rodzicielskiej, przejawiającej się powtarzaniem stałych napięć i konfliktów, chłodem uczuciowym lub nadopiekuńczością i nadmierną czułością rodziców.

Jak wynika z badań K. Baǳirowskiej-Masłowskiej (s. 63-64) ponad połowa młodocianych zabójczyń dorastała w rodzinach niekorzystnych pod względem wychowawczym (nadużywanie alkoholu przez co najmniej jednego z rodziców, występowanie innych objawów demoralizacji u przynajmniej jednego z nich, zła atmosfera domowa związana z niezgodnym pożyciem rodziców). Podobne wnioski przedstawiła też E. Czerwińska-Jakimiuk (s. 174).

Zdaniem badaczy niekorzystne środowisko rodzinne może mieć wpływ na rozwój egoizmu, niewykształcenie odpowiedzialności i brak potrzeby zachowań altruistycznych (Gierowski & Jaśkiewicz-Obydzińska & Szaszkiwicz & Wach & Cyboran).

Czynnikiem rzutującym na stosowanie przemocy przez dziewczęta jest jej doświadczanie w domu rodzinnym. Badania, które potwierdziły tę zależność, prowadził P. Dzeduszyński (s. 99-111). Stwierdził, że zarówno dziewczęta, jak i chłopcy będący ofiarami przemocy w domu rodzinnym, charakteryzują się stosunkowo wysokim poziomem agresji.

Znamienny jest fakt, iż na przywołane powyżej czynniki charakterystyczne dla rodzin nastoletnich przestępczyń (wykształcenie rodziców, problemy alkoholowe, zaburzona

struktura rodziny i brak właściwego wychowywania dzieci) zwracano uwagę już w latach 50 i 70 XX w. (Batawia s. 309 i n., Zabrodzka s. 63-69, Kołakowska-Przełomiec s. 319 i n.).

### **Szkoła i relacje rówieśnicze**

W literaturze podkreśla się, że na rozwój agresji u młodych ludzi mogą mieć wpływ niewłaściwe relacje panujące w środowisku szkolnym, m.in. niewłaściwy proces oceniania zachowania i wiedzy ucznia, tendencja do ograniczania samodzielności ucznia, przeładowane klasy, nieprawidłowe relacje między samymi uczniami (agresja słowna i fizyczna), jak i zakłócone relacje z nauczycielem: autorytaryzm, stosowanie wobec uczniów działań represyjnych, naruszanie godności uczniów (Poraj s. 84). Zdarza się, że nauczyciele i pedagodzy szkolni nie potrafią poprawnie zdiagnozować zachowania uczniów (jako przejawu zaburzeń, złych doświadczeń, problemów) i przyłączają się do ich „stygmatyzowania”, wyśmiewania lub poniżania (Biel s. 375). Zwłaszcza nauczyciele szkół zawodowych mają często negatywne podejście do ogółu uczennic, wyrażające się silną trywializacją i wulgaryzacją atrakcyjności fizycznej dziewcząt. Sfera ta rzutuje na przekonanie o „intelektualnej pustocie” uczennic, co z kolei wpływa na ich zapał do nauki (Kopciewicz s. 152).

Zjawiskiem, które występuje powszechnie wśród nieletnich przestępczyń, są zaległości szkolne (Wójcik s. 348). Może to być jednak związane z trudnością w skupieniu się, zaburzeniami uwagi i koncentracji a nie z deficytem inteligencji. Niepowodzenia dziecka w nauce mogą być także skutkiem nadużywania alkoholu przez jego rodziców (Biel s. 367-368).

Dziewczęta stosujące przemoc to zazwyczaj średnie lub słabe uczennice, które uczą się w gimnazjach lub szkołach zawodowych (Woźniakowska-Fajst s. 310). Spośród nastoletnich zabójczyń większość rozpoczęła naukę w szkole zawodowej. Po około roku zaczynały jednak wagarować. Konsekwencją takiego zachowania było relegowanie ze szkoły albo porzucenie nauki przez samą uczennicę (Bańdzmirowska-Masłowska s. 39).

Również negatywne relacje rówieśnicze w szkole mogą wpływać na osiągnięcie niskich wyników w nauce. Sytuacje konfliktowe i agresja nie wprost (wyśmiewanie, plotki, poniżanie) rzutują zarówno na poziom bezpieczeństwa dziewcząt w klasie i w szkole, jak i wpływają na zaburzenia zachowania, w tym agresję (Biel s. 377-378).



W literaturze podkreśla się, że dziewczęta mają silną potrzebę uczestnictwa w stałej grupie rówieśniczej (Biel s. 384, Stadnik & Wójtewicz s. 153, Urban s. 45). Wpływ takiej grupy może być destrukcyjny. Zdarza się tak szczególnie wtedy, gdy jednostka czuje się odrzucona w rodzinie i szkole a grupa jest nośnikiem wartości sprzecznych z prawem i niezgodnych z normami społecznymi (Biel s. 386). Warto w tym miejscu podkreślić, że przestępstwa związane z użyciem przemocy są popełniane przez dziewczęta raczej w grupie kilku dziewcząt a nie samodzielnie (Woźniakowska-Fajst, s. 383).

## **Dzieciństwo**

Dom, w którym dorastają dziewczęta trafiające do zakładu poprawczego za popełnione czyn, to często miejsce, w którym brakuje rodzinnego ciepła, gdzie rodzice borykają się z alkoholizmem i bezrobociem. Zazwyczaj rodziny takich dziewcząt mają niski status społeczny i materialny. Brak dobrych wzorców i oparcia w dorosłych, doświadczanie przemocy domowej to również dominujące cechy środowiska rodzinnego tych dziewcząt (Sikora s. 81-120).

## **Podsumowanie**

Z dotychczas przeprowadzonych badań wynika, że dziewczęta nie są mniej agresywne od chłopców. Co najwyżej wyrażają agresję w inny sposób, tj. w formie pośredniej (obmowa innej osoby, wykluczenie jej z grupy, poniżanie). Badacze zauważają jednak, że liczba czynów przestępczych popełnionych przez dziewczęta z użyciem przemocy wzrosła. Może to sugerować, że częściej rezygnują zatem z agresji pośredniej na rzecz przemocy fizycznej (przemocy wprost). Możliwe jest jednak, co również podkreśla się w literaturze, że wzrost ten nie jest związany ze zmianą zachowania sprawczyń ale raczej podejścia wymiaru sprawiedliwości do tej grupy czynów.

Analiza akt spraw sądowych nieletnich dziewcząt dowodzi, że w większości osoby te pochodzą ze środowisk, które można uznać za patologiczne. Z badań typu self-report wynika jednak, że przemocy dopuszczają się zarówno dziewczęta z dobrych, jak i tzw. złych domów. Poza tym zaledwie ułamek z ogółu tego typu spraw znajduje swoje odzwierciedlenie w statystykach policyjnych lub sądowych. Pytaniem otwartym pozostaje, dlaczego wymiar sprawiedliwości zdecydowanie częściej zauważa czyny popełnione przez dziewczęta

pochodzące z rodzin nieprzystosowanych społecznie (por. Kołakowska-Przełomieć & Wójcik)?

Badania, z przeprowadzenia których wnioski zaprezentowano w niniejszym opracowaniu, nie uwzględniają jednak szerokiej perspektywy omawianego zjawiska (uwarunkowań kulturowych, politycznych czy ekonomicznych). Nie bierze się także pod uwagę obowiązujących w społeczeństwie relacji obywatel-państwo, dorosły-dorosły i dorosły-dziecko, które obserwowane przez młodzież, przekładają się na dostępny jej wachlarz wyborów zachowań. Jakość tych relacji przekłada się bowiem na proces uczenia się i społecznych interakcji jednostki.



Program „*Dziewczęta stosujące przemoc – interwencje i prewencja*” jest współfinansowany przez Komisję Europejską w ramach programu szczegółowego Daphne III.

## **BIBLIOGRAFIA:**

1. **BATAWIA Stanisław** (1958): Proces społecznego wykolejenia się nieletnich przestępców. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa
2. **BAŹDZMIROWSKA-MASŁOWSKA Katarzyna** (2000): Młodociani sprawcy zabójstw w Polsce. Kantor Wydawniczy Zakamycze, Kraków
3. **BIEL Krzysztof** (2008): Przystępczość dziewcząt: rodzaje i uwarunkowania. Wyższa Szkoła Filozoficzno – Pedagogiczna Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków
4. **BUDREWICZ Irena** (1992): Środowiskowe uwarunkowania zachowań przystępczych nieletnich dziewcząt. Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Bydgoszczy. Wydawnictwo Uczelniane WSP, Bydgoszcz
5. **CUDAŁ Sławomir** (2007): Rozmiary i przejawy przystępczości dziewcząt: Pospiszyl Irena i Szczepanik Renata (red): Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet. Wyższa Szkoła Humanistyczno – Ekonomiczna w Łodzi, Łódź
6. **CZERWIŃSKA-JAKIMUK Ewa** (2011): Przystępczość młodocianych: interpretacja zjawiska w świetle ogólnej teorii napięcia Roberta Agnew. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków
7. **DESPERAK Iza** (2007): Złe dziewczynki i potworne kobiety – dlaczego media lubią je tak przedstawiać: Pospiszyl Irena i Szczepanik Renata (red): Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet. Wyższa Szkoła Humanistyczno – Ekonomiczna w Łodzi, Łódź, s. 46 - 48
8. **DZIEDYSZUŃSKI Piotr** (2007): Nasilenie skłonności agresywnych i lęku oraz obraz własnej osoby u młodzieży z doświadczeniem przemocy w rodzinie: Pospiszyl Irena i Szczepanik Renata (red): Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet. Wyższa Szkoła Humanistyczno – Ekonomiczna w Łodzi, Łódź
9. **FIDELUS Anna** (2007): System wartości dziewcząt przystępczych i nieprzystępczych: Pospiszyl Irena i Szczepanik Renata (red): Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet. Wyższa Szkoła Humanistyczno – Ekonomiczna w Łodzi, Łódź
10. **GIEROWSKI Józef Krzysztof** (2009): Relacje między płcią psychologiczną a agresywnością na tle czynników ryzyka przemocy u nieletnich dziewcząt i chłopców: Gulla Bożena i Wysocka – Pleczyk (red): Przystępczość nieletnich. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków
11. **GIEROWSKI Józef Krzysztof, JAŚKIEWICZ-OBYDZIŃSKA Teresa, SZASZKIEWICZ Maciej, WACH Ewa, CYBORAN Monika** (2009): Modele przystępczego zachowania nieletnich dziewcząt i chłopców: Gulla Bożena i Wysocka – Pleczyk (red): Przystępczość nieletnich. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków
12. **KOŁAKOWSKA-PRZEŁOMIEC Helena** (1978): Środowisko rodzinne w świetle badań kryminologicznych: Jasiński Jerzy (red): Zagadnienia nieprzystosowania społecznego i przystępczości w Polsce. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Państwowej Akademii Nauk, Wrocław

13. **KOŁAKOWSKA-PRZEŁOMIEC Helena, WÓJCICK Dobrochna** (1990): Selekcja nieletnich przestępców w sądach rodzinnych. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław
14. **KOPCIEWICZ Lucyna** (2007): Feminizacja patologii – przyczynek do dyskusji w sprawie nieprzystosowania społecznego: Pospiszyl Irena i Szczepanik Renata (red): Zachowania dewiacyjne dziewcząt i kobiet. Wyższa Szkoła Humanistyczno -Ekonomiczna w Łodzi, Łódź
15. **KOSSOWSKA Anna** (2007): Przystępczość i zachowania dewiacyjne współczesnej młodzieży polskiej (badania typu self – report). Archiwum Kryminologii, tom XXVIII, Warszawa
16. **KOWALCZYK-JAMNICKA Małgorzata** (2006): Przystępcza adaptacja młodocianych sprawców przeciwko życiu i zdrowiu. Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz
17. **KUDLAK Grzegorz, MAJCHRZAK Zdzisław** (2010): Nieletni zabójcy – indywidualne i społeczne skutki agresji: Kozaczuk Franciszek (red.): Zachowania przystępcze. Przyczyny i zapobieganie. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów
18. **MACIASZCZYK Paweł** (2010): Agresywność a asertywność młodocianych sprawców przystępstw. Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej im. Prof. Stanisława Tarnowskiego, Tarnobrzeg
19. **MOLEDA Joanna** (2010): Środowisko rodzinne wychowanków Młodzieżowych Ośrodków Wychowawczych: Kozaczuk Franciszek (red.): Zachowania przystępcze. Przyczyny i zapobieganie. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów
20. **NOSZCZYK-BERNASIEWICZ Monika** (2010): Nieletni przystępcy w percepcji personelu i nadzoru resocjalizacyjnego oraz studentów resocjalizacji. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. Katowice
21. **PORAJ Grażyna** (2002): Agresja w szkole: przyczyny, profilaktyka, interwencje. Oficyna Wydawnicza „Eduktor” Łódź
22. **RAJ Tomasz** (2009): Przejawy i nasilenie nieprzystosowania społecznego dziewcząt: Gulla Bożena i Wysocka – Pleczyk (red): Przystępczość nieletnich. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków
23. **RODE Magdalena** (2009): Charakterystyka wybranych cech psychicznych nieletnich dziewcząt: Gulla Bożena i Wysocka – Pleczyk (red): Przystępczość nieletnich. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków
24. **RÓŻAŃSKA-KOWAL Joanna** (2009): Motywacja zachowań prospołecznych i antyspołecznych nieletnich. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków
25. **SIKORA Agnieszka** (2013): Dziewczęta z poprawczaka. Blanka. Co mnie czeka, gdy stąd wyjdę. Pedagogium. Wyższa Szkoła Nauk Społecznych, Warszawa

26. **SIUDEM Anna** (2004): Agresja dziewcząt w okresie dorastania: Rejzner Andrzej (red.): Agresja w szkole: spojrzenie wieloaspektowe. Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie. Warszawa
27. **SOLAK Adam Roman** (2011): W kręgu agresji i przemocy wśród młodzieży gimnazjalnej: Rejzner Andrzej (red.): Systemowe rozwiązywanie problemów przemocy i agresji w szkole. Wyższa Szkoła Pedagogiczna Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, Warszawa
28. **STADNIK Katarzyna, WÓJTEWICZ Anna** (2009): Anielice czy diablice: dziewczęta w szponach seksualizacji i agresji w perspektywie socjologicznej. Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa
29. **STAŃDO-KAWECKA Barbara** (2000): Rozmiary i struktura dewiacyjnych zachowań młodzieży: Gaberle Andrzej: Przystępczość i zachowania dewiacyjne dzieci i młodzieży w Krakowie. Kantor Wydawniczy Zakamycze. Kraków
30. **SURZYKIEWICZ Janusz** (2000): Agresja i przemoc w szkole: uwarunkowania socjoekologiczne. Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno – Pedagogicznej. Warszawa
31. **URBAN Bronisław** (1997): Zachowania dewiacyjne młodzieży. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków
32. **WALC Wiesława** (2006): Przemoc w relacjach międzyludzkich – opinie młodzieży. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. Rzeszów
33. **WOŹNIAKOWSKA Dagmara** (2007): Przystępczość nieletnich dziewcząt we współczesnej Polsce. Archiwum Kryminologii, tom XXVIII, Warszawa
34. **WOŹNIAKOWSKA-FAJST Dagmara** (2010): Nieletnie, Niebezpieczne, niegrzeczne, niegroźne? Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa
35. **WÓJCIK Dobrochna** (1978): Środowisko szkolne a nieprzystosowanie społeczne młodzieży: Jasiński Jerzy (red): Zagadnienia nieprzystosowania społecznego i przystępczości w Polsce. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wydawnictwo Państwowej Akademii Nauk, Wrocław
36. **ZABRODZKA Halina** (1957): Przystępczość nieletnich dziewcząt osądzonych w latach 1954 – 1955 w świetle akt sądu dla nieletnich w Warszawie. Nowe Prawo, nr 7-8, Warszawa

### Strony internetowe:

**Drzewiecki Nina** (2010): 15-latki dotkliwie pobiły rówieśniczkę, bo uznały, że krzywo na nie patrzy. A wszystko w biały dzień, w samym centrum miasta!, <http://www.papilot.pl/wydarzenia/7182/Nastolatki-SKATOWALY-kolezanke-bo-zle-na-nie-spojrzala.html>

**Gmiterek-Zabłocka Anna** (2011): „Wojownicze księżniczki”. To trudne gimnazjalistki, [http://lublin.gazeta.pl/lublin/1,48724,9426850,\\_Wojownicze\\_ksiezniczki\\_\\_\\_To\\_trudne\\_gimnazjalistki.html](http://lublin.gazeta.pl/lublin/1,48724,9426850,_Wojownicze_ksiezniczki___To_trudne_gimnazjalistki.html)

**Grzelka Marek (2009):** Dziewczyny się biją, czyli agresja w spódnicy,  
<http://polskalokalna.pl/wiadomosci/lubuskie/nowa-sol/news/dziewczyny-sie-bija-czyli-agresja-w-spodnicy,1380418,4720>

**Piątkowska Marta (2012):** Młode Polki są wkurzone,  
[http://wyborcza.pl/energiakobiet/1,118219,11781016,Mlode\\_Polki\\_sa\\_wkurzone.html](http://wyborcza.pl/energiakobiet/1,118219,11781016,Mlode_Polki_sa_wkurzone.html)